QADIMGI XORAZM DAVLATI VA UNING DAVLATCHILIK TARIXIDAGI O‘RNI

DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Burxonova Maftuna
maftunaburxonova45@gmail.com
DTPI Tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi
Murodullayeva Charos Mirzorahmat qizi
minikulovichm@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘rta Osiyo va jahon sivilizatsiyasi tarixida o‘chmas iz qoldirgan Qadimgi Xorazm davlatining shakllanishi, ijtimoiy-siyosiy taraqqiyoti va madaniy merosi tahlil qilinadi. Tadqiqotda Amudaryoning quyi oqimidagi murakkab irrigatsiya tizimlari, shaharsozlik madaniyati hamda Tuproqqal‘a, Jonbosqal‘a va Qo‘yqirilganqal‘a kabi arxeologik yodgorliklarning tarixiy ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, Xorazmning Ahamoniylar va Makedoniyalik Aleksandr davridagi tashqi siyosiy barqarorligi va suvereniteti yoritilgan. Maqolada ushbu qadimiy intellektual poydevorning keyingi asrlarda O‘rta asrlar Sharq Renessansi va buyuk mutafakkirlar yetishib chiqishidagi o‘rni asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: Qadimgi Xorazm, Avesto, Tuproqqal‘a, Qo‘yqirilganqal‘a, Afrigiyalar, davlatchilik tarixi, irrigatsiya, shaharsozlik madaniyati.

Xorazm (arabcha: خوارزم, õzbekcha: Xorazm, turkmancha: Horezm, turkcha: Harzem) — Amudaryo sohillarida markazga ega O‘rta Osiyo qadimiy mintaqasi — qadimiy davlat[1][2][3] va rivojlangan irrigatsiyali dehqonchilik, hunarmandlik va savdo mintaqasi. Xorazm orqali Buyuk Ipak yo‘li o‘tgan. III asr oxirlarida Xorazm poytaxti Kat shahri bo‘lgan; X asr oxirlarida poytaxt Ko‘hna Urganch shahriga ko‘chiriladi.Xorazm hududi qadimda Amudaryo adoqlaridan janubga tomon Murg‘ob va Tajan daryolarining yuqori oqimlarigacha cho‘zilgan.[1] Shu boisdan bu qadimiy tarixiy hudud fanda 2 xil: Qadimiy Xorazm va Katta Xorazm nomlari bilan ma’lum. Xorazm haqidagi ilk

ma’lumotlar Avesto, Doro I ning Behistun kitoblari, qadimiy yunon mualliflari (Gekatey, Gerodot, Strabon va hokazo) hamda ilk o‘rta asrlarning arab geograflari asarlarida mavjud.Xorazm“ nomi (toponimi) Avestoda Xvarizem, qadim forschada Xvarazmish, lotinchada Chorasmia va yunonchada Xorazmiya deb yuritilgan.[2] Arabcha yozma manbalarda bu hudud Xvorazm talaffuzida tiliga olinadi. Xorazm“ nomining semantikasi haqida bir qancha fikrlar mavjud. Xorazm tarixining bilimdoni S. P. Tolstov „Xorazm“ nomi talqinlari orasida „Quyoshli o‘lka“, „Quyoshli yer“ deb atalishi haqiqatga eng yaqin etnonimdir deb ta’kidlasada, Xorazmni „Xvarri yoki Xarri (Xurriy) xalqi vatani“, „quyosh (xalqi) zamini“ deb izohlaydi. Sug‘dshunos olim M. N. Bogolyubovning fikricha, Xorazm alohida 3 ta so‘zdan tarkib topgan. Xu (Xush, Xash), var (vara) va zm (zim, zem). Eroniy tillarda Xu —"yaxshi" „ma’qul“, var (vara) — „devor“, „marza“, „fob“, „qal’a“, „qo‘ra“ degan ma’nolarni bildirgan. Zm (zim, zem) esa — „zamin“, „hudud“, „diyor“, „mamlakat“ kabi ma’nolarni anglatgan.Xorazm nomi „xur zamin“, boshqasiga ko‘ra „ko‘hna zamin“ degan ma’noni anglatgan.[Avestoning „Yasht“ qismida Xorazm „Ming irmoqli daryo“, „Ko‘llar va o‘tloqlarga boy o‘lka“ sifatida madh etiladi. Qadimiy Xorazm hududi tabiiy jihatdan 2 mintaqaga ajralgan. Uning shimoliy qismida Amudaryo etaklarida behisob sersuv o‘zanlar, shimoliy va shimoliy sharqqa tomon yastangan keng yaylovlardan iborat bepoyon pastekisliklar, uning janubiy qismida esa, Murgob va Tajan daryolari vodiylarining kattagina qismi tog‘ va adirliklar va ulardan bo‘sh qolgan katta-kichik daryo jilg‘alar etaklarida yuzaga kelgan hosildor yerlar joylashgan.Qadimiy Xorazm mintaqalari hududlarining o‘ziga xos tabiati, shubhasiz, qadimiy aholining turmush tarzini belgilabgina qolmay, balki bu diyorda yuzaga kelgan qadimiy madaniyatlarning shakllanishi, rivoji va bir-biriga qorishuviga ham kuchli ta’sir etgan. [3]

Shu boisdan Xorazmning shimoliy qismi (Oqchadaryo deltasi)da miloddan avval IV—III ming yilliklarda ovchilik va baliq ovlash bilan kun kechirgan aholi (qarang Kaltaminor madaniyati) yashagan bo‘lsa, miloddan avval 2-ming yillikda esa chorvachilik va dehqonchilikning soddagina usullaridan xabardor bo‘lgan qabilalar (qarang Tozabog‘yop madaniyati va Suvyorgan madaniyati) istiqomat qilgan. Miloddan avval 2-ming yillikning 2-yarmiga borganda, xususan, uning oxiri va miloddan avval 1-ming yillik

boshlari (IX—VIII asrlar) da sug‘orma dehqonchilikmukammallashib, yaylov chorvachilik rivoj topgan (qarang Amirobod madaniyati). Bu davrda Tozabog‘yop, Suvyorgan va Amirobod madaniyatlarini yaratgan qabilalarning qorishmasi asosida tarkib topgan Kavundi (Kavondi) qabilalari yashagan. Ular Xorazmning qadimiy aholisi massagetlarning bevosita ajdodlari bo‘lgan. Ko‘chmanchi chorvachilik, xususan, yilqichilikning rivoji Xorazm aholisining ijtimoiy hayotiga ham kuchli ta’sir etib, suvoriylar tabaqasini Xorazmning janubiy qismida joylashgan vodiy va vohalar (Tajan, Herirud, Murg‘ob va Gyoksur) da esa miloddan avval VI—III 1-ming yilliklardayoq o‘troq sug‘orma dehqonchilik madaniyati qaror topib, taraqqiy qilgan. Bu davrlarda ushbu mintaqa aholisi qabilalar uyushmasiga birlashib, dehqonchilik xo‘jaligida motiga (ketmon)dan tashqari omochdan hamda har xil katta-kichik sug‘orish inshootlaridan ham foydalangan. Avval ular somonli guvalalardan bir xonali, so‘ngra esa ko‘chalar bo‘ylab guvala va xom g‘ishtlardan bir necha xonali uylar bino qilib, atrofi devor bilan o‘ralgan turar joy va istehkomli qishloqlar barpo etgan (qarang Joytun madaniyati va Namozgohtepa). Miloddan avval 2 ming yillik oxiri — 1-ming yillik boshlarida qadimiy sug‘orma dehqonchilik madaniyatining hududlari sharq va janubiy-sharq tomon kengayib, Herirud vodiysining yuqori oqimigacha yoyilgan.[4] Shu boisdan Avestoda Xvairizem o‘lkasi Areyadan sharqda Hilmand vodiysida joylashgani haqida ishora qilinadi. Miletlik Gekatey (miloddan avval VI asr) ma’lumotlari asosida Gerodot (miloddan avval V asr) ahamoniylar davridan avval girkanlar (Kaspiy dengizining janubiy-sharqi, Gurgon daryosi havzasi), parfiyaliklar (Shimoliy Xuroson), dranglar va tamanaylar (G‘arbiy Afg‘oniston)ning hududlari bilan tutashgan keng o‘lkada xorazmiylar yashagani haqida ma’lumotlar keltiradi. Gerodotning yozishicha, keyinchalik, o‘lka ahamoniylarga qaram bo‘lib qolgach, tog‘ daralaridan oqib tushadigan Akes (Herirud) o‘zani darvozali to‘g‘on bilan bog‘lanib, xorazmiylarning ekin yerlari suvsiz qolgan. Ular shoh saroyiga borib arzidod qilib, suv uchun alohida soliq to‘lagach, shoh to‘g‘on darvozalarini ochishga buyurgan.Xorazmda zardushtiylikning otashparastlar ibodatxonasi topilgan. Ibodatxona qoldiqlari Xorazm viloyati Hazorasp tumanidagi Xumbuz-tepa yodgorligida topilgan. Bu yerda miloddan avval VII asrdan milodiy IV asrigacha sopollar ishlab chiqarilgan. Ushbu

hududda topilgan ibodatxona miloddan avval V asr oxiridan IV asr boshigacha mavjud bo‘lgan. Qadimgi Hazaraspni nomi „Azar-sipand“ (Muqaddas olov) dan kelib chiqqan. Hazarasp Zardushtning va muqaddas „Avesto“ kitobini vatani deb taxmin qilinadi. Akademik S. P. Tolstov o‘zining „Qadimgi Xorazm“ asarlari va ilmiy maqolalarida Zardushtiylikning muqaddas olovi Hazaraspda yoqilganligini ta’kidlaydi. Buning tasdig‘i Humbuz-tepa ibodatxonasidir.

Miloddan avval VI—V asrlarda Xorazm Ahamoniylar tomonidan bosib olingan va davlatning 16 satraplik tarkibiga kirgan. Miloddan avval V asr oxiri esa, u alohida satraplik hisoblangan va miloddan avval IV asr boshlarida mustaqillikka erishgan.Tarixiy manbalarning taqqosiy tahlilidan ma’lum bo‘lishicha, xorazmiylarning dastlabki vatani Baktriyadan janubda Areyadan sharqda, Herirud va Hilmand daryolarining yuqori havzasida joylashgan (yana q. Xorazmiylar). Shubhasiz, xorazmiylar massagetlardan farqli o‘laroq, parfyanlar, marg‘iyonaliklar, boxtariylardek sug‘orma dehqonchilik va uning asosi hisoblangan sutorish inshootlar barpo etishda boy asriy tajribaga ega edilar. Ularning ko‘p asrlik binokorlik va xunarmandchilikdagi tajribalari va amaliy ko‘nikmalari tufayli asrlar osha Amudaryo etaklari obod etilib, yirik sug‘orish tarmoqlari va suv inshootlari—dambalar barpo etilgan, hunarmandchilikning barcha sohalari keng rivoj topgan.Keyinchalik (305-y.) esa Kot shahriga ko‘chirilgan. Beruniy xorazmshohlardan 22 tasining nomini qayd etadi. Aversi (beti)da tojdor xukmdor, reversi (sirti)da suvoriy tasviri tushirilgan dastlabki kumush tanga Tuproqqal’adan topilgan. Tanga miloddan avval I asrga mansub. Numizmatik ma’lumotlardan ayon bo‘lishicha, bunday shakldagi tangalar milodiy VIII asrgacha zarb etilgan. [5]

Beruniy rayonida Akchaxon-Qal‘a yodgorligi o‘rganilib, u yerda III asr oxiridan boshlab saroy ochilgan. Rasmlarning aksariyati miloddan avvalgi I — II asr boshlariga oid. Uning zallaridan birida balandligi 6 metrga teng bo‘lgan odamlar tasvirlangan noyob devor rasmlari topildi. Ulardan biri — boshida katta toj kiygan odamning tasviri. Kostyumning yoqasi odamlar va hayvonlar manzaralari bilan bezatilgan. U ko‘ylak kiygan, uni xo‘roz boshlari maskali odamlarning rasmlari bilan bezatilgan. Shimlarda uzun oyoqli va uzun oyoqli va uzun bo‘yinli qushlar bilan takrorlanadigan naqsh mavjud.[6] Xorazm davlati

O‘rta Osiyoda tashkil topgan o‘ziga xos eng qadimiy davlat bo‘lib, unda o‘troq ziroatkor va ko‘chmanchi chorvador aholining udumlari, dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik kabi xo‘jaliklar boshqaruvini asriy tizimlari mujassamlangan edi. Demak, Xorazm aholisining iqtisodiy va ijtimoiy hayotida yuz bergan tadrijiy rivojlanish uning shimoliy va janubiy qismlarida, avval biri ikkinchisidan tubdan farqlanuvchi 2 turdagi madaniyatlar shakllangan. So‘ngra esa ularning qorishuvi oqibatida Xorazmning o‘ziga xos yuksak darajadagi madaniyati yuzaga kelib, ravnaq topgan.XI asr va XII asrning birinchi yarmida Xorazm Saljuqiylar davlati tarkibiga kirgan. Xorazmning XI asrdagi yuksalishi turkiylar sulolasiga mansub xorazmshohlar siyosati bilan uzviy bog‘liq. Mazkur sulolaga saljuq amirining tashtdori Anushtegin asos solgan. Sulton hammomchilari mahkamasining sardori bo‘lgan Anushtegin Garchoi Malikshoh (1072—1092-yillar) saroyida yuksak martabaga erishgan. U rahbarlik qilgan mahkama zimmasiga Xorazmni boshqarish ham yuklangan. 1077-yilda Malikshoh Anushtegin Garchoini Xorazmga noib etib tayinlaydi va Xorazmda Anushteginlar sulolasi hukmronligi boshlanadi. Anushteginlar turkiylar sulolasidan bo‘lib, o‘sha paytda, Osiyoda hukmronlik qilgan uch buyuk sulola: Anushteginlar, Saljuqiylar va G‘aznaviylar bir negizdan kelib chiqqan. 1097-yilda Anushtegin vafot etgach, Xorazm noibi etib Ekinji ibn Qorachar tayinlanadi. Biroq u o‘sha yili noiblikdan chetlatilib, uning o‘rniga Anushteginning o‘g‘li Qutbiddin Muhammad (1097—1127-yillar) qo‘yiladi. Garchi, u „Xorazmshoh“ unvonini tiklab, shu nom bilan ulug‘lansa ham Saljuqiylarning sadoqatli noibi bo‘lib qoldi. Qayta tiklangan xoramshoh mansabiga sazovor bo‘lgan Anushtegin nabirasi Otsiz Xorazm mustaqilligi yo‘lida astoydil harakat qilgan.[7] Xorazmshoh Otsiz (1127—1156-yillar) saljuq sultoni Sanjarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib borgan. U mug‘ombir diplomat va qat’iy sarkarda bo‘lib, mustaqil tashqi siyosat yuritadi. Chunonchi, u o‘z hukmdori Sanjarning ruxsatisiz qipchoqlar va turkmanlarga qarshi urush boshlaydi. 1156-yili Otsiz vafot etadi va uning o‘g‘li Elarslon (1156—1172-yillar) xorazmiylar davlatini mustahkamlashni davom ettirib, Dexistonni tevarak-atrofdagi yerlarga qo‘shib oladi. Elarslon o‘ziga voris etib o‘g‘li Sultonshoh Mahmudni (1172—1193) tayinlaydi, biroq to‘ng‘ich o‘g‘li Takash ukasi hokimyatini tan olmay, unga qarshi kurash boshlaydi.

Natijada toju-taxt uchun kurash boshlanadi, bu kurash 21 yil davom etib, unda Takash g‘olib keladi. Uning o‘g‘li Tekesh (1172—1200-yillar) 1187-yili Nishopurni, 1192-yili esa Marvni bosib oladi. 1194-yili g‘arbiy saljuqlar sultonini qaqshatqich mag‘lubiyatga uchratib, Eronning butun sharqiy qismini egallab oladi. 1195-yili Tekesh abbosiy xalifa qo‘shinini tor-mor qilib, Iroqga bostirib kiradi. O‘z mamlakati hududlarini ikki karra kengaytirgan va qudratli davlat barpo etgan xorazmshoh Tekeshni Xorazmning eng iste’dodli hukmdori deb e’tirofmumkin. Uning siyosati kamchiliklaridan biri qipchoq harbiy aristokratiyasiga ko‘rsatilgan homiylik bo‘lgan. Alovuddin Muhammad (1200—1220) davrida mamlakat hududi yanada kengadi. 1210-yilda Movarounnahrni Qoraxitoylardan toritib oladi. Uning davrida mamlakat qanchalik gullab-yashnamasin, mamlakat ich-ichidan yemirilib borgan. Hatto, sulton saroyida ham ichki nizolar avj olib, ularning boshida Turkonu Xotun va qipchoqlar turgan. Anushteginlar sulolasidan bo‘lgan Xorazmshohlar (1077—1231-yillar): 1. Anushtegin Garchoi 1077—1097-yillar 2. Ekinji ibn Qorachar 1097-y. 3. Qutbiddin Muhammad 1097—1127-yillar 4. Otsiz 1127—1156-yillar 5. Elarslon 1156—1172-yillar 6. Sultonshoh Mahmud 1172-y. 7. Takash 1172—1200-yillar 8. Alovuddin Muhammad 1200—1220-yillar 9. Jaloliddin Manguberdi 1220—1231-yillar Mo‘g‘ullar davri: Jaloliddin Manguberdi, to‘liq oti — 'Jaloliddin Abulmuzaffar Manguberdi ibn Muhammad (1198—1231) — Xorazmshohlar davlatining so‘nggi hukmdori (1220-yildan), Muhammad Xorazmshohning to‘ng‘ich o‘g‘li.

Chingizxon Jaloliddin Manguberdiga qarshi Shiki Xutuxu no‘yonni 45 minglik qo‘shin bilan jo‘natadi. G‘azni yaqinidagi Parvon jangit Jaloliddin Manguberdi mo‘g‘ullar ustidan ajoyib g‘alabani qo‘lga kiritadi. Biroq jangdan so‘ng Jaloliddin Manguberdining lashkarboshilari o‘lja ustida o‘zaro janjallashib qolib, oqibatda Sayfuddin Ig‘roq, A’zam malik va Muzaffar maliklar Jaloliddin Manguberdini tark etganlar. Jaloliddin Manguberdining yonida faqat Aminalmulk o‘z lashkari bilan qolgan, xolos. Chingizxon katta qo‘shin to‘plab Jaloliddin Manguberdiga qarshi shaxsan o‘zi otlangan. Fapdiz qal’asi yaqinida Jaloliddin Manguberdi Chingizxon qo‘shinining ilg‘orini tor-mor keltiradi va kuchi ozligi sababli Sind (Hind) daryosi tomon chekinadi. Chingizxon qo‘shini Jaloliddin Manguberdini daryodan utishiga imkon bermay qurshab oladi. 1221-yil 25-noyabrda

bo‘lgan tengsiz jangda (qarang Sind daryosi bo‘yidagi jang) mag‘lubiyatga uchragan Jaloliddin Manguberdi 4000 jangchisi bilan Sindning o‘ng sohiliga suzib o‘tib, cho‘l ichkarisiga kirib ketdi (Bu cho‘l hozir ham Cho‘li Jaloliy deb ataladi). Cho‘l bag‘rida, Amudaryo havzasida vujudga kelgan bu davlat insoniyatning tabiat kuchlari ustidan qozongan ulkan g‘alabasi — murakkab sun'iy sug‘orish tizimlari va yuksak dehqonchilik madaniyatining yorqin namunasidir. Maqolada ko‘rib chiqilgan Tuproqqal‘a, Jonbosqal‘a va Qo‘yqirilganqal‘a kabi arxeologik yodgorliklar o‘lkaning nafaqat harbiy-mudofaa salohiyatini, balki qadimgi shaharsozlik, arxitektura va astronomiya fanlari yuqori darajada rivojlanganini to‘liq tasdiqlaydi. "Avesto" muqaddas kitobida madh etilgan ma'naviy qadriyatlar va o‘ziga xos Xorazm yozuvi bu zaminning o‘ta chuqur madaniy ildizlarga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Siyosiy jihatdan Ahamoniylar imperiyasi tazyiqlariga munosib qarshilik ko‘rsatgan va Makedoniyalik Aleksandr kabi jahongirlar davrida ham o‘z mustaqilligini qat'iy saqlab qolgan Xorazm, mintaqadagi eng barqaror va suveren davlatchilik markazi vazifasini bajardi. Aynan mana shu qadimiy intellektual poydevor keyingi asrlarda Xorazm Ma'mun akademiyasining gullab-yashnashiga hamda jahon ilm-fani rivojiga beqiyos hissa qo‘shgan Al-Xorazmiy va Abu Rayhon Beruniy kabi daho olimlarning yetishib chiqishiga zamin yaratdi. Qadimgi Xorazm merosini o‘rganish, vatanimiz davlatchiligi tarixini fundamental anglashda hamisha dolzarb ahamiyat kasb etib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati

1. Avesto. Yasht kitobi (“Yasht” qismida Xorazmning tilga olinishi).
2. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar (Osor ul-boqiya) — Toshkent: Fan, 1968.
3. Gerodot. Tarix (To‘qqiz kitobdan iborat). — Toshkent, 1997.
4. O‘zbekistonlik Olimlarning Fundamental Asarlari

a. G‘ulomov Ya. G‘. Xorazmning sug‘orilish tarixi: Qadimgi zamonlardan hozirgacha. — Toshkent: Fan, 1957.

b. Sagdullayev A. S. Qadimgi O‘zbekiston davlatchiligi va madaniyati tarixi. — Toshkent: Sharq, 2011.

c. Jabborov I. Buyuk Xorazmshohlar davlati (Etnomadaniy jarayonlar). — Toshkent: Sharq, 1999.

d. Eshov B. O‘zbekistonda davlatchilik va mahalliy boshqaruv tarixi. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.

5. Arxeologik va Fundamental Monografiyalar (Xorazmshunoslik)

a. Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — Москва: МГУ, 1948.

b. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — Москва: Наука, 1948 (O‘zbekiston YUNESKO nashri, 2005).

[1] Jabborov I. Buyuk Xorazmshohlar davlati (Etnomadaniy jarayonlar). — Toshkent: Sharq, 1999

[2] Eshov B. O‘zbekistonda davlatchilik va mahalliy boshqaruv tarixi. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012

[3] G‘ulomov Ya. G‘. Xorazmning sug‘orilish tarixi: Qadimgi zamonlardan hozirgacha. — Toshkent: Fan, 1957.

[4] Sagdullayev A. S. Qadimgi O‘zbekiston davlatchiligi va madaniyati tarixi. — Toshkent: Sharq, 2011.

[5] Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. — Москва: МГУ, 1948

[6] Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — Москва: Наука, 1948 (O‘zbekiston YUNESKO nashri, 2005).

[7] Лившиц В. А. Памятники письменности древнего Хорезма. — Санкт-Петербург: Наука, 2002.